

نگاهی به کتاب:

روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر اول فرنگستان

● جمشید کیان فر

کشید. سلطانی که نمی‌خواست سلطان باشد مصداق حال پیدا کرد.

برگردیم به اصل مطلب سفرهای ناصرالدین شاه به عنوان آغازگر سفرهای سیاحتی پادشاهان در تاریخ ایران، متفاوت از سفرهای اسلاف خود بود. نخستین سفر خارج او در ایام ولیعهدیش صورت گرفت، زمانی که (۱۲۵۳ ه. ق / ۱۸۳۷ م) پدرش محمد شاه قاجار برای الحاق مجدد هرات از جمله چهار شهر قدیمی خراسان بدان صوب لشکر کشید، صورت گرفت. محمدشاه در چمن بسطام اردو زده بود که از خبر سفر امپراتور روسیه نیکولا به تفلیس آگاهی یافت. هدف نیکولا از این سفر بازدید از گرجستان، ارمنستان، اران و زیارت از اوچ کلیسا بود و در نامه‌ای خطاب به محمدشاه، موقع را مغتنم شمرده و خواهان ملاقات او شده بود.

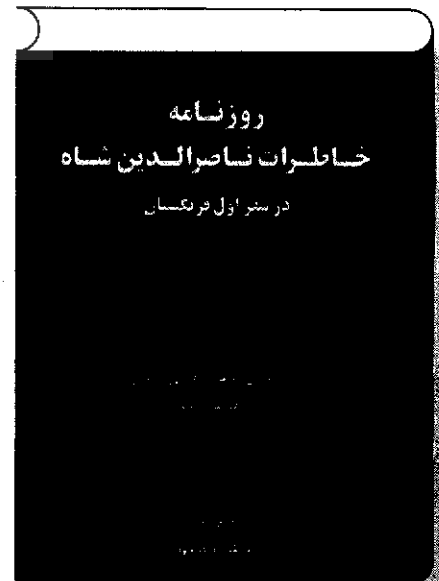
سفر جنگی محمدشاه، مانع از ملاقات بود، پس امنای دولت تصمیم گرفتند که ناصرالدین میرزا ولیعهد دولت را راهی گرجستان کنند تا بجای پدر با امپراتور روسیه ملاقات کند. ناصرالدین میرزا در این ایام کودک هفت‌ساله‌ای بیش نبود، بنابراین مجرب‌ترین و کارآزموده‌ترین رجال سیاسی ایران - مقیم آذربایجان - ملتزم رکاب او شدند تا ولیعهد هفت ساله ایران، با امپراتور روسیه ملاقات کند. اعضای این هیأت عبارت بودند از:

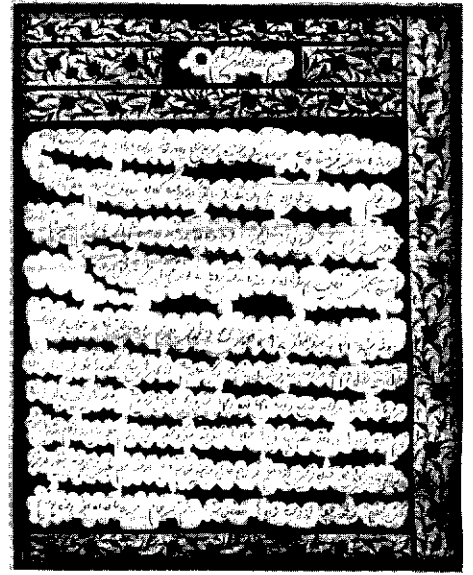
۱. محمدخان امیر نظام / محمدخان زنگنه (متوفی ۱۲۵۷ ق)
۲. حاجی ملا محمود نظام العلماء
۳. عیسی خان دائی ناصرالدین میرزا - برادر مهدعلیا - (اعتمادالدوله بعد)
۴. میرزا تقی‌خان وزیر نظام (امیرکبیر و نخستین صدر اعظم ناصرالدین شاه)
۵. محمد طاهرخان قزوین (وکیل الدوله بعد)، حامل ۵۰ بافته شال رضائی، سه رشته تسبیح مروارید و ۴۰ اسب ترکمانی از بهر هدیه به امپراتور روسیه از چمن بسطام حرکت تا ملتزم رکاب ولیعهد باشد.

سلطین و پادشاهان ایران، هیچ یک به خارج از قلمرو حکومتی یا مرز سیاسی کشور خود سفر نکردند مگر به عزم جنگ، پادشاهان مادی برای فرو پاشیدن حکومت آشور از قلمرو سیاسی خود یا بیرون نهادند. کوروش هخامنشی به بابل ولیدی و کمبوجیه به مصر که پس از فتح آن سرزمین‌ها جزئی از قلمرو حکومتی ایشان شد. در برخی مواقع چون حمله نادرشاه افشار به هند برای سرکوبی صورت گرفت که پس از بازگشت نادر از دهلی حکومت به خود ایشان واگذار شد. آقا محمدخان پس از فتح تهران و تثبیت حکومت خود به اژان و گرجستان لشکر کشید بدان جهت که آن اراضی را جزء لاینفک ایران می‌دانست، گرچه جنگ‌های ایران و روس منجر به جدا شدن آن اراضی از قلمرو سیاسی ایران شد.

محمد شاه قاجار برای سرکوبی حاکم هرات بدان سو لشکر کشید و هرات را محاصره کرد، گرچه کاری از پیش نبرد، اما عنوان و لقب «غازی» یدک نام خود ساخت. ناصرالدین شاه قاجار برخلاف اسلاف خود هیچ‌گاه سفر جنگی نکرد، گرچه در زمان سلطنت او هرات محاصره و توسط حسام السلطنه فتح شد، اما او بدین منظور پا از تهران بیرون نگذاشت؛ اما او مرد سفر بود و سفرهای او به منظور سیر و سیاحت و سرکشی به نقاط مختلف کشور و بازدید از کشورهای فرانسوی مرزهای سیاسی خود بود. از دوره سلطنت او تا پایان سقوط سلسله قاجار سفرها جنبه دیگری پیدا کرد. یعنی جانشینانش هر یکی به طریقی اهل سفر و سیر و سیاحت به خارج از ایران بودند. مظفرالدین شاه به شیوه پدر و با قرض از بیگانه سه سفر به اروپا رفت، محمدعلی شاه جانشین او، پس از سقوط تهران به دست مشروطه‌طلبان به خارج از ایران تبعید شد و جانشین محمدعلی شاه مخلوع، احمدشاه پس از رسیدن به سن قانونی و تاجگذاری به چند سفر اروپایی دست یازید و آخر الامر در آخرین سفر، حکومت از خاندان قاجار به پهلوی انتقال یافت و در همان دیار غریب چون پدرش روی در نقاب خاک

- روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر اول فرنگستان
- به کوشش: فاطمه قاضی‌ها
- تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران
- چاپ اول، ۱۳۷۷، پنجاه و یک + ۶۰۱ ص، بهاء ۲۰۰۰ تومان

نخستین صفحه متن اصلی «روزنامه سفر قرنکستان» به خط ناصرالدین شاه.

۶. میرزا احمد حکیم باشی

۷. میرزا علی اکبر مترجم تبریزی.

ملاقات هیأت ایران با امپراطور روسیه در شهر

ایروان صورت پذیرفت.

ناصرالدین شاه پس از تکیه زدن بر اریکه قدرت، نخستین سفر داخلی اش به اصفهان بود، سفری که در آن امیرکبیر در اوج عزت بود و در بازگشت در حوض ذلت.

سفرهای ناصرالدین شاه را باید به دو دسته تقسیم کرد: سفرهای داخلی و سفرهای خارجی

۱- سفرهای داخلی مهم او عبارتند از:

سال ۱۲۸۳ ه. ق، سفر اول خراسان که شش ماه به طول انجامید.

سال ۱۲۸۶ ه. ق، سفر اول گیلان که دو ماه به طول انجامید.

سال ۱۳۰۰ ه. ق، سفر دوم خراسان که چهارماه و اندی به طول انجامید.

سال ۱۳۰۴ ه. ق، سفر نیمه تمام گیلان که تا قزوین پیش رفت و به خاطر سرما و برف زیاد ناگزیر از مراجعت شد. پس از بازگشت شاه از این سفر نیمه تمام، رنود تهران تصنیفی ساخته و در کوچه و بازار می خواندند که مطلع آن چنین است:

برف زیاد لوشان پلش را خراب کرده

خرج گزاف گیلان دل شاه را آب کرده
افزون بر سفرهای فوق باید از سفر مازندران، سفر چمن سلطانیه و سفرهای کوتاه اطراف تهران برای شکار و سیاحت و غیره... نام برد.

۲- سفرهای خارجی:

سال ۱۲۵۳ ه. ق، سفر ایروان (که شرح آن گذشت).
سال ۱۲۸۷ ه. ق، سفر عتبات عالیات که پنج ماه و اندی به طول انجامید.

سال ۱۲۹۰ ه. ق، سفر اول اروپا به تشویق و ترغیب میرزا حسین خان سپهسالار اعظم و صدراعظم وقت (همین سفرنامه) که پنج ماه و نهر روز به طول

انجامید.

سال ۱۲۹۵ ه. ق، سفر دوم اروپا که چهارماه و نهر روز به طول انجامید و از سوغات این سفر تأسیس قزاقخانه، چراغ برق و گاز و تشکیل وزارت جلیله پولیس را می توان نام برد.

سال ۱۳۰۶ ه. ق، سفر سوم ناصرالدین شاه به اروپا به خاطر هوس های عزیز السلطان (ملیچک) که شش ماه و دوازده روز به طول انجامید و از نتایج این سفر مهمتر از همه امتیاز رژی بود.

سفرهای ناصرالدین شاه اعم از داخلی و یا خارجی، هزینه هنگفتی را در برداشت و مخارج سفرهای فرهنگی غالباً یا قرض از دول خارجی و گرو گذاشتن درآمدهای دولت از قبیل گمرکات و غیره تأمین می شد و هزینه سفرهای داخلی از کیسه دیگران یا به عبارت صحیح تر از خود ایرانیان یعنی تبعه داخلی، اعتمادالسلطنه در این باره می نویسد:

«ابراهیم خان مرد متمولی بود مرد، اولاد ذکورش یک پسر صغیر است، دوسه دختر هم دارد. معلوم است در چنین مورد شاه وارث خواهد شد، علی الخصوص که مخارج فوق العاده سفر خراسان هم در پیش است.»^۱

◀ میرزا حسین خان سپهسالار اعظم در ایام صدارت عظمی بود که ناصرالدین شاه را تشویق و ترغیب به سفر فرنگ کرد... سفری که سپهسالار در اوج قدرت همراه شاه به اروپا رفت اما در بازگشت از سفر فرنگ، در انزلی، علی رغم میل باطنی شاه، از صدارت عظمی عزل شد.

نوشته اعتمادالسلطنه اشاره صریح به هزینه هنگفت سفر و نوع درآمد این قبیل هزینه هاست. و سفرهای خارج از کشور ناصرالدین شاه افزون بر هزینه سنگین و گزاف آن منجر به اخذ امتیازاتی از طرف دول انگلیس و روسیه می شد که اهم آن امتیازات به قرار ذیل است:

امتیازات انگلیس:

۱. امتیاز تلگراف هند و اروپا (بغداد - تهران و بوشهر) در ۱۲۸۱ ق.

۲. امتیاز منابع تولید ثروت ایران برای ۷۰ سال به بارون ژولیوس دو رویتر در ۱۲۸۹ ق.، گرچه این امتیاز ظاهراً سرتنگرفت و عملی نشد؛ ولی منجر به امتیاز بانک شاهی گردید و هزینه سفر اول هم از این راه تأمین شد.

۳. امتیاز کشتیرانی در رودخانه کارون در ۱۳۰۲ ه. ق.

۴. امتیاز بانک شاهنشاهی به مدت ۶۰ سال در ۱۳۰۶ ق. (نتیجه سفر سوم فرنگ).

۵. امتیاز رژی و تنباکو و توتون (انحصار دخانیات) در ۱۳۰۷ ق. (سفر سوم).

۶. امتیاز لاتاری در ۱۳۰۷ ق. (سفر سوم).

۷. قرضه به وثیقه گمرک بنادر خلیج فارس (گمرکات جنوب) در ۱۳۱۰ ق.

۸. امتیاز راه از خرمشهر به تهران.

امتیازات روسها:

۱. امتیاز تأسیس قزاقخانه در ایران (سفر دوم فرنگ).

۲. امتیاز شیلات بحر خزر و یا دریای مازندران به استپان مارتیویچ لیانازوف.

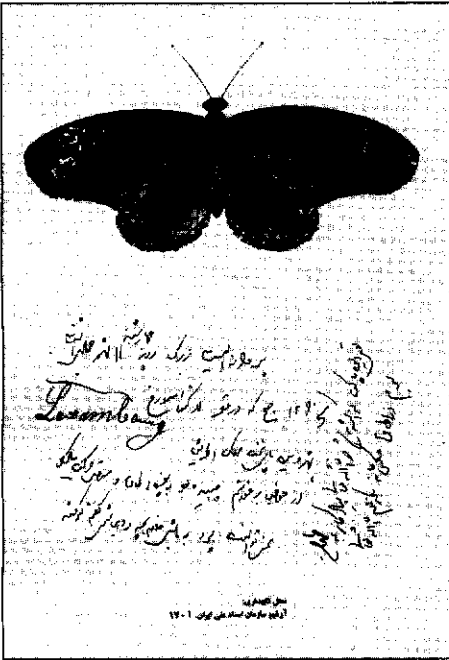
۳. امتیاز بانک رهنی (استقراضی روس)

۴. امتیاز راه شوسه از عشق آباد تا مشهد. در پایان سفرهای ناصرالدین شاه افزون بر صرف مخارج گزاف و دادن امتیاز به بیگانگان، شاه و درباریان دست از پا درازتر و خسته و کوفته راه به پایتخت باز می گشتند و مردم تهران هم طبق معمول و رسوم (صد البته به ضرب و زور چماق نایب السلطنه کامران میرزا و یا حکام دیگر) برای ورود شاه «ظفر نمون» به طاق نصرت بستن و چراغانی کردن که حکایت از ابراز شادمانی از بازگشت به سلامت شاه داشت، می پرداختند.

امتیاز دادن شاه به دول بیگانه گاه توأم با اعتراضات و تظاهرات مردم بود، مانند واقعه رژی که منجر به فتوای مرحوم میرزای شیرازی و لغو امتیاز شد و یا با واکنش دولت دیگر برای اخذ امتیازی که از حریف عقب نماند، بود. درباره واکنش روسها در برابر امتیازات انگلیس، نگاهی به مقاله جواد شیخ الاسلامی می اندازیم که می نویسد:

تزار الکساندر دوم ضمن یکی از ملاقاتها بی پرده به ناصرالدین شاه گوشزد کرد که روسیه هرگز اجازه نخواهد داد که یک سرمایه دار یهودی، تمام منابع مالی

◀ چاپ حاضر نسبت به چهار چاپ قبلی دارای مزیت هایی است... زیرا چاپ حاضر از روی نسخه دستنویس ناصرالدین شاه که در مرکز اسناد ملی موجود بوده صورت گرفته و اختلاف آن با چاپ سنگی اول (۱۲۹۱ ق) که مبنای سه چاپ بعد از خود بوده. با قلم سیاه و متفاوت از قلم متن حروفچینی شده و خواننده و پژوهشگر قادر است خیلی سریع اختلاف چاپ حاضر را با کاستی های چاپ قبلی مقایسه کند.

عظمی بود که ناصرالدین شاه را تشویق و ترغیب به سفر فرنگ کرد و ناصرالدین شاه نخستین پادشاه ایرانی بود که از فرنگ بازدید بعمل آورد و مهمان تنی چند از هبران و پادشاهان اروپایی شد. سفری که سپهسالار در اوج قدرت همراه شاه به اروپا رفت و در بازگشت از سفر فرنگ در انزلی علی‌رغم میل باطنی شاه از صدارت عظمی عزل شد.

ملترمین رکاب سفر همایونی به نوشته خود شاه در این سفر عبارت بودند از:

صدر اعظم [امیرزا حسین خان سپهسالار، انیس‌الدوله از همسران سوگلی شاه]، دوتن از همسران صیغه‌ای شاه، خورشید کنیز انیس‌الدوله، معتمدالملک، عضدالملک، منشی حضور، صنیع‌الدوله [اعتماد السلطنه بعد]، عکاس باشی، موجول خان، مهدی قلی خان [مخبر السلطنه بعد]، محقق، آقا وجیه [سپهسالار بعد]، امین السلطان، امین خلوت، فرخ خان [امین‌الدوله بعد]، امین السلطنه، باشی کوچک، محمد حسن خان برادر انیس‌الدوله، وزیر مختار پطر، حکیم طولوزون، شاهزاده

و اقتصادی ایران را قبضه کند. این تهدید را با جمله‌ای ظاهر طنزآمیز [ولی بسیار زنده] تکمیل کرده و گفت: «اعلیحضرت با امضای این قرار داد، تقریباً تمام منابع ثروت و هست و نیست کشورتان را برای ۷۰ سال آینده به بارون رویتر مصالحه کرده‌اند و تنها چیزی که بجا مانده همان هوایی است که مردم ایران استنشاق می‌کنند که آنهم خوشبختانه قابل معامله نبوده است و گر نه اتباع اعلیحضرت مجبور می‌شدند حتی هوایی را که از منخرین فرو می‌برند از یک سرمایه‌دار یهودی بخرند»^۲

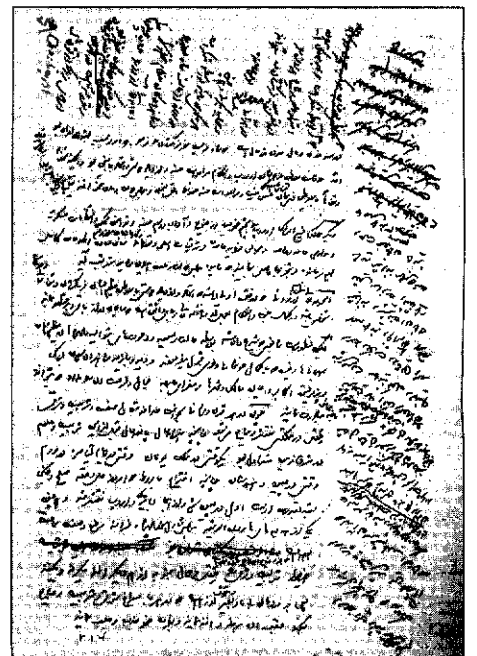
واقعاً تنها چیزی که ناصرالدین شاه قجر قادر به معامله آن نبود همان هوای ایران بود، والا از شمال تا جنوب و از شرق تا غرب را یکسره به امتیاز دول بیگانه واگذار کرده بود. بگذریم از این سخن که درباره آن نویسندگان و پژوهشگران زبر دست و نکته‌سنج، سخن بسیار گفته و نکته‌های بدیع بسیار نوشته‌اند. حال بپردازیم به سفرنامه اول فرنگ ناصرالدین شاه قاجار:

در ۱۲۸۷ ه. ق ناصرالدین شاه در سال ۲۴ سلطنتش، اولین سفر خود به خارج از کشور یعنی سفر عتبات عالیات را شروع کرد. سفری که پنج‌ماه و اندی به طول انجامید و هدف از آن زیارت اماکن متبرکه واقع در عراق امروزی بود که در آن روزگار جزء قلمرو عثمانی محسوب می‌شد. موجبات این سفر را امیرزا حسین خان مشیرالدوله، سفیر کبیر ایران در عثمانی فراهم آورد و حاصل این سفر برای مشیرالدوله منصب وزارت عدلیه و وظایف و اوقاف را در همان بغداد به ارمغان آورد و مشیرالدوله از بغداد همراه شاه به تهران بازگشت و سپس به عضویت دارالشورای کبری درآمد و در ۱۲۸۸ ق ملقب به «سپهسالار اعظم» شد و به وزارت جنگ منصوب شد و بلافاصله به منصب صدارت عظمی رسید.

میرزا حسین خان سپهسالار اعظم در ایام صدارت

◀ سلاطین و پادشاهان ایران، هیچ یک به خارج از قلمرو حکومتی یا مرز سیاسی کشور خود سفر نکردند مگر به عزم جنگ ۰۰۰ اما سفرهای ناصرالدین شاه، به عنوان آغازگر سفرهای سیاحتی پادشاهان در تاریخ ایران، متفاوت از سفرهای اسلاف خود بود.

پسر پرویز میرزا و از رجال نامی و شاهزادگان آن عصر: عز‌الدوله [اعتضاد السلطنه] وزیر علوم، حسام السلطنه [فاتح هرات]، نصرت‌الدوله، عماد‌الدوله، ایلیخانی [کیومرث میرزا]، حسن علی خان امیر نظام گروس، میرزا عبدالوهاب قزوینی، حکیم الممالک، اویس میرزا پسر فرهاد میرزا، نصرالملک برادر صدراعظم، مخبرالدوله، محمد باقرخان پسر محسن خان بیگلر بیگی، حسن علی خان افشار، ساری اصلان، میر شکار، ابراهیم خان نایب، محمد زمان خان تفنگدار، میرزا قهرمان امین لشکر، ریکسون حکیم انگلیسی، تامسون شارژدافر انگلیس، وبسکی وزیر مختار اتریش، قهوهچی باشی، دهباشی، میرزا عبدالله، میرزا عبدالرحیم‌خان، حاجی حمیدر خاصه تراش، آقا حسینعلی آبدار، امحمد علی پسر امین السلطان، آقا باقر آبدار، قهوهچی، نوکر صدراعظم و غیره ۳ نفر، عملاً رختدارخانه و زین خانه دو نفر، آقا علی خواجه، حاجی سرور خواجه و تفنگدار و جلودار و مهتر.^۲ از خیل این جماعت راهی فرنگ وجود چند زن از حرم شاه مشکلاتی را برای هیأت بوجود آورد که ناصرالدین شاه در حاجی طرخان به پیشنهاد سپهسالار صدراعظم: که

خوب است شاه فقط یک زن همراه داشته باشد و به عنوان ملکه با خود همراه ببرد و دیگر زنان را مرخص فرماید به ایران برگردند، شاه از گفتار وی خوشش نیامده و تعرضاً به وی گفت اگر این کار صورت گیرد پس هیچ کس نباید هیچ زن همراه خود بیاورد- اشاره به وجیه الله میرزا بود که پیشخدمت صدراعظم و همراه وی بود. ظاهراً شاه اعتنایی به گفته صدراعظم نکرده تا مسکوکه زنان را به ایران بازگرداند و از حاجی طرخان تا مسکوکا از بلای نوشته‌های خود شاه هم کمابیش چنان بر می‌آید که متوجه اسباب دردرس بودن حرم شده چه در برخی مواضع جسته گریخته بدان اشاره می‌کند: حرم را هم یحیی خان آورده بود، دم اسکله هم جمعیت زیادی از هر قبیل بود (ص ۲۵ متن) حرم اسباب زحمت هم حاضر شده نشسته بودند پشت ما (ص ۲۸ متن)؛ زن‌ها را به کالسکه‌های خودم آوردم، زود خوابیدم، نیمکت ما کوچک بود ناراحت خوابیدم، اول هم از ترس خوابم نمی‌برد، بالاخره خوابیدم (ص ۲۸ متن)؛ حرم را امین‌السلطان از سر راه آهن برده بود باغ منچیکوف، خیلی دیر آمدند، اوقات زیاد تلخ شد. خلاصه شب وارد شدند. یعنی من گفته بودم که حرم را در خارج شهر جایی ببرند که جنجال کم بشود بیاورند. این طور شد (ص ۴۳ متن) این اسباب دردسرها و دلواپسی‌های خود شاه، او را ناگزیر از آن کرد که فرمان مراجعت حرم و سوگلی‌اش انیس‌الدوله را صادر کند: «امروز بناشد انیس‌الدوله و حرم از اینجا فردا بروند تهران، با ساری اصلان و میرشکار، محمد حسن خان برادر انیس‌الدوله، حاجی سرور، آقا علی و غیره، انیس‌الدوله راضی نمی‌شد، گریه کردند، خیلی به بدگذشت». از این بازگشت، تنها انیس‌الدوله ناراحت نبود بلکه خود شاه نیز به همان حال سوگلی‌اش بود «انیس‌الدوله اینها می‌خواستند بروند، زیاد گریه کردم و آنها هم گریستند، اوقاتم بسیار بسیار تلخ شد». به هر صورت اعضای حرم و وابستگان آنها به ایران بازگشتند و شاه از مسکوکا به

سفر خود ادامه داد. کتاب مورد بحث حاصل همین سفر است، گرچه به دور از مسائل سیاسی و گفت‌وگوها و قرار و مدارها اما از دید مسائل دیگر پر بار و بارزش بود مثلاً از دید جغرافیایی، سلطانی که از یک نقطه‌ای به نقطه‌ای دیگر می‌رود و با پدیده‌ها و تکنولوژی جدید چگونه برخورد می‌کند... و گفتنی است که این چاپ که کاملترین چاپ کتاب حاضر است، قبلاً چهار بار (دوبار چاپ سنگی و یک بار یعنی بار سوم بصورت سربی و بار چهارم اُفتست از روی چاپ سربی‌ها چاپ و منتشر شده است.

ناصرالدین شاه و چند تن از همسفران دروین

نخستین چاپ در ۱۲۹۱ ق یکسال پس از بازگشت ناصرالدین شاه از سفر، بصورت سنگی توسط اعتمادالسلطنه به مطبعه سپرده شد. نسخ چاپ سنگی در ۲۴۲ صفحه انتشار یافت. چاپ دوم کتاب هم که نسخه آن نایاب است در ۱۲۹۳ ق. سه سال پس از سفر ناصرالدین شاه صورت گرفت که این چاپ هم برگرفته از چاپ اول یعنی چاپ ۱۲۹۱ ق. بود. چاپ سوم کتاب متفاوت از دو چاپ قبلی به صورت سربی بود و از روی چاپ اول (۱۲۹۱ ق) با مقدمه عبدالله مستوفی در قطع وزیری در ۲۵۲ صفحه توسط سازمان انتشارات اندیشه اصفهان به چاپ رسید و چاپ چهارم آن بدون ذکر تاریخ بعد از انقلاب اسلامی توسط کتابفروشی مشعل اصفهان صورت پذیرفت که افاستی بود از چاپ قبلی آن در اصفهان.

حال به همت و کوشش خانم فاطمه قاضی‌ها برای بار پنجم - که در نوع خود چاپ اول است - توسط سازمان اسناد ملی ایران چاپ و منتشر شده است و چاپ حاضر نسبت به چهار چاپ قبلی دارای مزیت‌هایی است که در خور تأمل و تعقیق است؛ زیرا چاپ حاضر از روی نسخه دستنویس ناصرالدین شاه که در مرکز اسناد ملی موجود بوده، صورت گرفته و اختلاف آن با چاپ سنگی اول (۱۲۹۱ ق) که مبنای سه چاپ بعد از خود بوده، با قلم سیاه و متفاوت از قلم متن حروفچینی شده و خواننده و پژوهشگر قادر است خیلی سریع اختلاف چاپ حاضر را با کاستی‌های چاپ قبلی مقایسه کند.

چاپ اول با عنوان روزنامه سفر فرنگستان تحریری بوده است از محمد حسن خان اعتمادالسلطنه و طبعاً این تحریر رعایت حال و موقعیت قلم سلطانی را بعمل آورد و از نظر دستوری و رعایت ادب، نکات اخلاقی چندی را رعایت کرده است و یا مواردی را حذف نموده که در چاپ حاضر همه آن موارد به خاطر آنکه از دستنویس ناصرالدین شاه استفاده شده از طرف مصحح نادیده انگاشته نشده است.

مزیت دیگر چاپ حاضر آن است که در چاپ‌های قبلی متن سفرنامه با ورود شاه از سفر فرنگ به بندرانزلی به پایان می‌رسد، در حالی که در چاپ حاضر حد فاصل بندر انزلی تا ورود به تهران را نیز دربردارد.

مزیت دیگر چاپ حاضر در ۷۸ شماره سندی است که در چاپ‌های قبلی نبوده و این اسناد مشتمل بر مکاتبات رجال طراز اول، تلگراف‌های زنان حرم، درخواست‌های اقلیت‌های مذهبی خارج کشور و غیره... که جملاً مرتبط با همین سفر است.

مزیت دیگر چاپ حاضر آن است که خواننده در هر صورت با نثر خود ناصرالدین شاه روبرو می‌شود نه تحریر از نوشته او.

این چاپ از یک فهرست مندرجات (ص پنج)، پیشگفتار رئیس سازمان اسناد ملی در دو صفحه (ص هفت‌وهشت)، مقدمه مصحح (صفحات نه الی سی‌ویک)، فهرست اهم مطالب روزنامه (صفحات سی‌وسه الی پنجاه‌ویک)، که برحسب تاریخ سفر و یادداشت‌های روزانه استخراج و تنظیم شده است، فهرست اسناد (صفحات پنجاه‌وسه الی شصت‌ویک) برحسب تنظیم اسناد از شماره ۱-۷۸ با قید صفحه شمار و شماره سند آرشیو سازمان اسناد ملی، نمونه صفحه اول سفرنامه دستخط ناصرالدین شاه که مذهب هم هست، متن اصلی سفرنامه (از ص ۱-۳۹۶)، اسناد ضمیمه (از ص ۳۹۹-۵۵۹) همراه با کپی متن اصلی اسناد، و بخش پایانی نمایه عام که با عنوان «فهرست عمومی اعلام» (از ص ۵۶۳-۶۰۱) که صفحه پایانی کتاب است. شایان ذکر است که تهیه و تدوین نمایه عام در کتاب، دسترسی و استفاده از کتاب را برای پژوهشگران و محققان آسانتر کرده و ای‌کاش نمایه عام توأم با نمایه موضوعی بود تا بهتر بتوان از آن استفاده برد.

سازمان اسناد ملی در گذشته روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم فرنگستان به کوشش زنده‌یاد دکتر محمد اسماعیل رضوانی و فاطمه قاضی‌ها در سه جلد (مجلد اول در ۱۳۶۹، مجلد دوم در ۱۳۷۱ و مجلد سوم در ۱۳۷۳) به مشتاقان عرضه کرده بود، با امید آنکه از این مجموعه بتواند روزنامه سفر دوم فرنگ ناصرالدین شاه را چنانچه مصحح محترمه نوید آن را اعلام کرده است به حلیه طبع آراسته و منتشر کند.

پانویست‌ها:

- ۱- اعتماد السلطنه: روزنامه خاطرات، به کوشش ایرج افشار، تهران، امیرکبیر، ص ۲۴۰
- ۲- شیخ الاسلامی، جواد: «شیوه کار برد اسناد و مدارک در پژوهش‌های سیاسی و تاریخی»، مجله آینده، سال ۱۳۶۲، ص ۴۹۳
- ۳- ناصرالدین شاه، روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر اول فرنگستان، به کوشش فاطمه قاضی‌ها، تهران، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، چاپ اول، ۱۳۷۷، ص ۲۳ و ۲۴.

ناصرالدین شاه نخستین پادشاه ایرانی بود که از فرنگ بازدید بعمل آورد و میهمان تنی چند از رهبران و پادشاهان اروپایی شد.

گفتنی است که این چاپ که کاملترین چاپ کتاب حاضر است، قبلاً چهار بار (دوبار چاپ سنگی و یک بار یعنی بار سوم به صورت سربی و بار چهارم اُفتست از روی چاپ سربی) چاپ و منتشر شده است.